

Op zoek naar Middelnederlandse literatuur in het Mechelen van de veertiende eeuw

Een tussenbalans

I nleiding

In de veertiende eeuw, en zeker in de eerste helft ervan, bloeide het literaire leven in het hertogdom Brabant als nooit tevoren. In 1290 had Jan van Heelu, vermoedelijk in opdracht van het Brabantse hof, een gedetailleerd verslag geschreven over de voor de Brabanders zo fortuinlijk verlopen slag bij Woeringen (5 juni 1288), met daarbij ook de voorgeschiedenis van de Limburgse successieoorlog.¹ Deze *Slag bij Woeringen* lijkt het startschot te zijn geweest voor een bloeiperiode van de Middelnederlandse literatuur. Vooral tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1355) kwamen in het hertogdom veel Middelnederlandse teksten tot stand.² Enkele belangrijke auteurs en steden bepalen het beeld.

In Antwerpen schreef stadssecretaris Jan van Boendale een opmerkelijk oeuvre bij elkaar. Zijn eerste werk was een geschiedenis van de Brabantse dynastie, geschreven in opdracht van de Antwerpse schepenen en patriciër Willem Bornecolve. Deze *Brabantsche yeesten* werden in de decennia erna steeds verder aangevuld, tot en met de desastreuze gevolgen van de Zwarte Dood (1349).³ Ook schreef Jan van Boendale belangrijke didactisch-moraliserende werken

¹ R. SLEIDERINK, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 25), Amsterdam, 2003, p. 87-97.

² SLEIDERINK, *De stem van de meester*, p. 99-122 ; R. SLEIDERINK, "Une si belle histoire de nos propres seigneurs". *La noblesse brabançonne et la littérature en néerlandais (première moitié du XIVe siècle)*, in *Le Moyen Age. Revue d'histoire et de philologie*, 113, 2007, p. 549-567.

³ Zie over de *Brabantsche yeesten* o.a. R. STEIN, *Wanneer schreef Jan van Boendale zijn 'Brabantsche yeesten'?* in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 106, 1990, 262-280. In de vijftiende eeuw schreef de Brusselaar Wein van Cotthem nog een uitvoerige continuatie op deze Brabantse rijkroniek. Zie daarover A. HOUTHUYS, *Middeleeuws kladwerk. De autograaf van de 'Brabantsche yeesten', boek VI (vijftiende eeuw)* (Schrift en Schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen 4), Hilversum, 2009.

zoals *Der leken spieghel* (voltooid in 1330) en *Jans teesteye* (ca. 1332). Daarin zette hij, zowel voor een stedelijk als een aristocratisch publiek, zijn visie op de wereld uiteen.⁴ In Brussel was Jan van Ruusbroec, kapelaan van Sint-Goedele, de centrale figuur. Hij verzamelde een groep gelijkgestemden om zich heen en begon voor hen te schrijven aan een omvangrijk mystiek oeuvre. In 1343 trok hij naar het Zoniënwood om in Groenendaal een nieuwe geloofsgemeenschap te stichten. Het contact met de Brusselaars werd evenwel niet verbroken.⁵ In Leuven lijkt de Middelnederlandse literatuur op het eerste gezicht iets minder prominent aanwezig, maar net buiten de stadsmuren waren toch twee belangrijke auteurs actief.⁶ Aan het begin van de veertiende eeuw maakte een zekere Heinric een Middelnederlandse bewerking van de *Roman de la rose*. Hij duidt zichzelf aan als *prochiaen van Cortbeke* (pastoor van Korbeek-Lo).⁷ Een andere priester uit de nabije omgeving van Leuven was Lodewijk van Velthem. Hij was, zeker vanaf 1312, pastoor in de kerk van Veltem en schreef daar tussen 1315 en 1317 vol passie en overtuiging een actueel vervolg op de *Spiegel historiael*, de wereldkroniek van Jacob van Maerlant. Nadien vervaardigde hij een reusachtige compilatie van bekende Arthurverhalen – het *Boec van Merline* en het *Boec van Lancelote* – waarin hij bestaande romans ingrijpend bewerkte en/of aanvulde met nieuwe vertalingen uit het Frans.⁸

Hoe was nu, naast al dat literaire geweld in omliggende steden, de situatie in Mechelen? In hoeverre kwam ook daar in de veertiende eeuw de Middelnederlandse literatuur tot bloei? Wie op zoek gaat naar een antwoord, raakt in eerste instantie tamelijk teleurgesteld. In het prestigieuze overzichtswerk *Mechelen de Heerlijke*, in 1947 gepubliceerd onder redactie van Rob. Foncke, schreef de Leuvense hoogleraar E. Rombauts (geboren in Hever bij Mechelen) een rijke en boeiende bijdrage over de letterkunde van de middeleeuwen tot en met de achttiende eeuw.⁹ Met betrekking tot de veertiende eeuw komt hij echter tot een ont-

⁴ Zie over het didactisch-moraliserende werk van Jan van Boendale o.a. D. KINABLE, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van 'Jans Teesteye' en de 'Lekenspiegel'*, Leiden, 1997 en W. VAN ANROOIJ (ed.), *Al 't Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 24), Amsterdam, 2002.

⁵ G. WARNAR, *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*, Amsterdam, 2003; R. SLEIDERINK, *Brussels* in D. WALLACE (ed.), *Europe: A Literary History of Europe, 1348-1418*, Oxford, ter perse.

⁶ Zie over Middelnederlandse literatuur in en om Leuven o.a. G. WARNAR, *Velthem in de Vierde Partij. De verwerking van de geleerdentraditie in het Middelnederlands*, in B. BESAMUSCA, R. SLEIDERINK & G. WARNAR (ed.), *De boeken van Velthem. Auteur, oeuvre en overlevering* (Middeleeuwse Studies en Bronnen 119), Hilversum, 2009, p. 119-142 (met name p. 132-137). Opmerkenswaard is verder dat de Leuvense stadssecretaris Jan Caligator rond 1350 een Latijns traktaat opdraagt aan de Brabantse hertog, zie SLEIDERINK, *De stem van de meester*, p. 120 en P. AVONDS, *Caligator (Cousmaker, Coussemacker)*, *Johannes (Jan)*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 14, 1992, kol. 97-102.

⁷ WARNAR, *Velthem in de Vierde Partij*, p. 134; D. VAN DER POEL, *De Vlaamse 'Rose' en 'Die Rose' van Heinric. Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de Roman de la Rose* (Middeleeuwse Studies en Bronnen 13), Hilversum, 1989.

⁸ Zie over Lodewijk van Velthem en zijn literaire activiteiten de verschillende bijdragen in BESAMUSCA, SLEIDERINK & WARNAR (ed.), *De boeken van Velthem*.

⁹ E. ROMBAUTS, *De letterkunde van de Middeleeuwen tot het einde der 18de eeuw*, in R. FONCKE (ed.), *Mechelen de Heerlijke*, Mechelen, 1947, p. 520-540.

nuchterende conclusie: “Vrij zonderling mag het heeten dat er, voor de geheele veertiende eeuw – de eeuw van Ruusbroec! – die nochtans in economisch en politiek opzicht als een bloeitijdperk voor Mechelen mag beschouwd worden, geen enkel Mechelsch schrijver of dichter te vermelden valt”.¹⁰

In zijn bijdrage over het Mechelse toneel schrijft dezelfde Rombauts: “Uit de jaren vóór 1400 is geen enkel stuk voorhanden waaruit een mogelijke bedrijvigheid op toneelgebied in onze stad zou af te leiden zijn”.¹¹ En de bijdrage die Prosper Verheyden schreef over de boekproductie en -handel, eveneens gepubliceerd in *Mechelen de Heerlijke*, is met betrekking tot de veertiende eeuw al even mager. Het verhaal over de handschriften en miniaturen, en over de boekbanden, komt pas vanaf de vijftiende eeuw echt goed op gang.¹² Dat het materiaal voor de vijftiende en zestiende eeuw zeer rijk is, blijkt ook uit de belangrijke studie van E. van Autenboer, *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen (1400-1600)*.¹³ Ook daar zijn amper gegevens te vinden met betrekking tot de literatuur in de veertiende eeuw.

Is het nu echt zo somber gesteld in Mechelen of speelt de gebrekkige overlevering ons parten? In deze bijdrage wil ik nagaan in hoever dankzij recent wetenschappelijk onderzoek en enkele nieuwe ontdekkingen toch een glimp van het literaire leven kan opgevangen worden. Een eerste casus vormt het boekenbezit van Floris Berthout, heer van Mechelen van 1310 tot aan zijn dood in 1331. Godfried Croenen heeft, na ingenieus speurwerk, aannemelijk gemaakt dat drie overgeleverde Middelnederlandse handschriften in het bezit van Floris Berthout zijn geweest voordat ze terecht kwamen in de Sint-Bernardusabdij in Hemiksem. Ik zal die handschriften een voor een presenteren omdat ze tonen wat er door de aristocratie in het Mechelse kan zijn gelezen. Vervolgens zal ik kort ingaan op de mogelijkheid dat de *Grimbergsche oorlog*, een levendig Middelnederlands verslag van een twaalfde-eeuws militair conflict, aan het begin van de veertiende eeuw werd geschreven voor dezelfde Floris Berthout of iemand uit diens familie. Daarna ga ik over naar het terrein van de archeologie en behandel ik een leren slipper die in 1972 werd gevonden in een waterput van het Mechelse Groot Begijnhof. Hierop is een scene uit het verhaal van Tristan en Isolde uitgebeeld, wat doet vermoeden dat de Mechelse begijnen – wellicht vanuit hun familiale achtergrond – kennis hadden van zulke hoofse verhalen. En tot slot ga ik dan in op de vondst van literaire fragmenten in de omslagen van vijftiende-eeuwse Mechelse stadsrekeningen (een vondst die ik eind 2007 deed met Herman Mulder van de Koninklijke Bibliotheek van België). Dit is eigenlijk een vorm van ‘literaire archeologie’ waarbij zwaar gehavende brokstukken worden gebruikt om een reconstructie te maken van handschriften die waarschijnlijk gedurende tientallen jaren in Mechelen hebben gefunctioneerd voor ze als ‘oud papier’ (of perkament) werden hergebruikt. Bijzondere aandacht schenk ik daarbij aan het

¹⁰ Idem, p. 522.

¹¹ E. ROMBAUTS, *Het tooneellevens van de Middeleeuwen tot het einde der 16de eeuw*, in FONCKE (ed.), *Mechelen de Heerlijke*, p. 555-560 (citaat op p. 555).

¹² P. VERHEYDEN, *Het boekwezen*, in FONCKE (ed.), *Mechelen de Heerlijke*, p. 478-519.

¹³ E. VAN AUTENBOER, *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen (1400-1600)* (Bekroonde werken van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde), Gent, 1962.

verhaal *Jonathas ende Rosafiere* en aan een boekrol met daarop een fascinerend voorbeeld van Middelnederlandse ‘nonsensliteratuur’. De tussenbalans wordt afgesloten met een vooruitblik op toekomstig onderzoek.

D De boeken van Floris Berthout († 1331)

In 1951 publiceerde de Leidse codicoloog G.I. Lieftinck een boeiend artikel over drie handschriften die in 1825 waren aangekocht door Jan-Frans Willems en die voordien - zoals Willems zelf meedeelt - in de Sint-Bernardusabdij in Hemiksem werden bewaard.¹⁴ Het gaat om een handschrift met de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant (thans Brussel, KB, 19545), een handschrift met de eveneens door Jacob van Maerlant geschreven *Der naturen bloeme* (thans Brussel, KB, 19546) en een verzamelhandschrift met daarin *Die Rose*, de ingekorte *Roman van Cassamus* en het begin van het spotdicht *De frenesie* (thans Den Haag, KB, KA 24). Toen Willems deze drie handschriften verkreeg, waren ze nog samengebonden. Vanwege de *onmatige dikte* van het convoluut liet Willems de handschriften splitsen en apart inbinden. Twee van de handschriften bleven nadien bij elkaar (in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel), maar het derde handschrift had Willems snel doorverkocht en kwam zo in Nederland terecht (eerst Amsterdam en nadien Den Haag).

Op basis van gemeenschappelijke gebruikerssporen laat Lieftinck zien dat de drie handschriften mogelijk een verschillende oorsprong hebben, maar vanaf ca. 1325 samen werden bewaard. Lieftinck laat ook zien dat bij het ontmantelen van het convoluut in de negentiende eeuw een kalender uit het bisdom Luik die rond 1325 aan het *Rijmbijbel*-handschrift was toegevoegd, verkeerdelijk in het handschrift met *Der naturen bloeme* werd meegebonden.¹⁵

Nieuw inzicht bracht historicus Godfried Croenen in zijn doctoraat *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel, twaalfde – midden veertiende eeuw* (UGent, 1995-1996).¹⁶ Croenen beargumenteert daarin dat de drie handschriften in bezit zijn geweest van Floris Berthout, heer van Mechelen vanaf 1310, en dat ze na diens dood in 1331 in de Sint-Bernardusabdij zijn terechtgekomen.¹⁷ Een belangrijk aanknopingspunt vormt een Latijnse oorkonde die is gebruikt als schutblad achterin het handschrift met *Der naturen bloe-*

¹⁴ G. LIEFTINCK, *Drie handschriften uit de Librije van de abdij van Sint Bernards opt Schelt (Brussel, K.B. 19545 en 19546 en Kon. Ned. Akad. v. Wetensch. XXIV)* in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 69 (1951), p. 1-30 (ook beschikbaar via www.dbnl.org). Dat het convoluut inderdaad in de 18de eeuw in deze abdij werd bewaard is te vinden in J. DESCHAMPS & H. MULDER, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave)*, afl. 1, Brussel, 1998, p. 33.

¹⁵ Idem, p. 6-18. De kalender vormt daarin thans fol. 107-108.

¹⁶ Nadien werden studie en bronnenuitgave afzonderlijk en in aangepaste vorm gepubliceerd: G. CROENEN, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel*, Leuven, 2003 en G. CROENEN, *De oorkonden van de familie Berthout 1212-1425*, Brussel, 2006.

¹⁷ Zie vooral M. MEUWESE, *Beeldend vertellen. De verluchte handschriften van Jacob van Maerlants 'Rijmbijbel' en 'Spiegel historiael'*, z.p., 2001, p. 132-134 (op basis van het doctoraat en toelichtingen van Godfried Croenen); vgl. CROENEN, *Familie en macht*, p. 274 en CROENEN, *De oorkonden*, p. LIX, noot 5.

me (Brussel, KB, 19546, fol. 109, tekst van de oorkonde op de verso-zijde). Volgens Lieftinck zou het een *Leuvense particuliere oorkonde* zijn. Croenen preciseerd dat het gaat om een charter van hertog Jan II van Brabant († 1312), opgesteld door de hertogelijke kanselarij en mede bezegeld door Godfried van Aarschot († 1302). Het charter bevat de uitspraak van de hertog in een geschil over de verpanding van de belasting die de Leuvense wevers verplicht waren te betalen. De destinataris is de Keulse patriciër Hildegard von der Stezzen. Dat laatste is van belang omdat Croenen elders in zijn studie aannemelijk maakt dat Floris Berthout contacten had met de familie Von der Stezzen. In 1307 stond hij bij hen in de schuld, vermoedelijk omdat hij - uiterlijk in 1297 - via hen de heerlijkheid Schinnen nabij Valkenburg had verworven.¹⁸ Wellicht kwam het charter van Jan II tegelijk met de heerlijkheid Schinnen in handen van Floris Berthout. Zodra was vastgesteld dat de oorkonde geen juridische waarde meer had, kon die worden aangewend om het handschrift met *Der naturen bloeme* te beschermen. Op de lege achterzijde van de oorkonde werden allerlei tekstjes gekrabbeld, waaronder een vierregelig Latijns vers dat de overwinning van hertog Jan I in de slag bij Woeringen memoreert.¹⁹ Voor Floris Berthout kan dat vers bijzondere waarde hebben gehad, want hij had zelf ook meegevochten aan de zijde van de Brabanders, net als zijn oudere broer Wouter die tijdens de slag sneuvelde. Jan van Heelu schrijft dat ook Floris dappere daden verrichtte tijdens de slag bij Woeringen: “Her Floreys Berthout dreef / Vrome daden daer ten wighe”.²⁰

De hypothese dat de drie handschriften rond 1325 in het bezit van Floris Berthout zijn geweest, is des te aantrekkelijker omdat daarmee ook te verklaren is hoe ze uiteindelijk in de Sint-Bernardusabdij terecht kwamen. De Berthouts onderhielden uitstekende banden met de abdij en vlak voor zijn dood duidde Floris Berthout de abt van Sint-Bernardus aan als zijn executeur-testamentair.²¹

Dat een invloedrijk edelman als Floris Berthout de beschikking zou hebben gehad over Nederlandstalige handschriften, hoeft ook niet te verbazen. In het algemeen kan worden vastgesteld – het is hierboven al aangestipt – dat vanaf het einde van de dertiende eeuw het Nederlands snel aan belang won in het hertogdom Brabant, niet alleen in de grote steden, maar ook bij de adel. Interessant vergelijkingsmateriaal biedt de band tussen de Antwerpse dichter Jan van Boendale en heer Rogier van Leefdale, een ander invloedrijk lid van de raad van hertog Jan III van Brabant. *Der leken spieghel* (1330) en *Jans Teesteye* (ca. 1332) droeg Jan van Boendale expliciet op aan Rogier en diens echtgenote Agnes. Voordien – dat wil zeggen omstreeks 1324 – had Boendale al een bijgewerkte versie gemaakt van

¹⁸ CROENEN, *Familie en macht*, p. 124, noot 220; vgl. CROENEN, *De oorkonden*, p. LIX en p. 65-66 (oorkonde uit 1297 waaruit blijkt dat Floris Berthout op dat moment Schinnen in zijn bezit heeft). De familie Von der Stezzen had de heerlijkheid Schinnen verworven na de dood van heer Hendrik van Schinnen († 1289) die met een dochter van Hildegard was gehuwd. Ik dank Godfried Croenen (Liverpool) voor enkele toelichtingen.

¹⁹ Het gaat om het huidige fol. 109r. Zie LIEFTINCK, *Drie handschriften*, p. 12.

²⁰ J.F. WILLEMS (ed.), *Rijmkroniek van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288*, Brussel, 1836, p. 305, vs. 8364-8365; CROENEN, *Familie en macht*, p. 355.

²¹ CROENEN, *De oorkonden*, p. 402; MEUWESE, *Beeldend vertellen*, p. 133.

de *Brabantsche yeesten*, een versie die ook een rol kon spelen in juridische discussies over het Brabantse erfrecht en die Rogier van Leefdale bijzonder moet hebben geïnteresseerd.²² Het lijkt erop dat edellieden die de ambitie koesterden een rol te spelen in het landsbestuur, meer en meer Nederlandse literatuur gingen gebruiken om zich verder te ontwikkelen. Ook Floris Berthout, die rond 1316 in Brabant optrad als woordvoerder van de Franse koning en die ook een huis in Parijs bezat, lijkt het belang van het Nederlands te hebben ingezien.²³

Maar laten we nu de drie handschriften die mogelijk van Floris Berthout zijn geweest eens wat nader bekijken, te beginnen met het handschrift van *Der naturen bloeme* (Brussel, KB, 19546). Deze natuurencyclopedie-in-verzen werd omstreeks 1270 geschreven door Jacob van Maerlant. Het is een licht bekortende bewerking van het geleerde *De natura rerum* van de dominicaan Thomas van Cantimpré (al verkeerde Maerlant zelf in de veronderstelling dat Albertus Magnus de auteur was).²⁴ Volgens Maerlant hebben de dertien “boeken” (hoofdstukken) veel te bieden aan de lezer:

“Ende in alle desen boeken
Mach hi vinden, dies wil roeken, [= ‘wie zich erin wil verdiepen]
Medicine ende dachcortinghe,
Scone reden ende leringhe”.²⁵

Jacob van Maerlant droeg *Der naturen bloeme* op aan Nicolaas, heer van Kats op het Zeeuwse eiland Noord-Beveland. De positie die deze Nicolaas van Kats innam aan het Hollands-Zeeuwse hof, is goed te vergelijken met die van Floris Berthout in de Brabantse context een halve eeuw later.²⁶ In beide gevallen gaat het om mannen die konden wegen op het beleid van de landsheer. De tekst kan voor beide heren ook op vergelijkbare wijze hebben gefunctioneerd. Wellicht lieten de aristocraten zich voorlezen uit het werk, maar het ligt voor de hand dat ze er bijvoorbeeld ook hun persoonlijke geneesheer kennis van lieten nemen. In het Brusselse handschrift van *Der naturen bloeme* komen Latijnse *marginalia* voor die op een dergelijk gebruik kunnen wijzen. De aantekeningen handelen onder meer over maanastrologie en over dromen.²⁷ Dat het Brusselse handschrift van *Der naturen bloeme* intensief gebruikt is, blijkt ook uit de Middelnederlandse spreuken en gedichtjes die, wellicht in het tweede kwart van de veertiende eeuw, werden genoteerd op de lege plaatsen op het eerste blad en op de voorzijde van het laatste schutblad.²⁸

²² SLEIDERINK, “*Une si belle histoire*”, p. 558-559.

²³ Vgl. CROENEN, *Familie en macht*, p. 274.

²⁴ Algemene informatie over *Der naturen bloeme* bij F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, Amsterdam, 1996, p. 151-224; zie tevens de vertaalde bloemlezing van P. BURGER, *Jacob van Maerlant, ‘Het boek der natuur’*, Amsterdam, 1989.

²⁵ E. VERWIJS (ed.), *Jacob van Maerlant’s ‘Nature bloeme’*, Leiden, 1878, p. 6, proloog, vs. 143-146.

²⁶ Vgl. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 143-145.

²⁷ LIEFTINCK, *Drie handschriften*, p. 10-11.

²⁸ Fol 109r. Een overzicht van deze Middelnederlandse toevoegingen biedt de handschriftbeschrijving van DESCHAMPS & MULDER, *Inventaris*, p. 33-35. De rijmspreuken worden inhoudelijk besproken door H. BRINKMAN, ‘*Alder wysheit fundament*’. *Profane ethiek in enige verzamelingen Middelnederlandse rijmspreuken*, in J. REYNAERT e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 9), Amsterdam, 1994, p. 230-245 en p. 423-425.

Als het Brusselse handschrift van *Der naturen bloeme* inderdaad rond 1325 van Floris Berthout is geweest, mogen we dan ook aannemen dat het speciaal voor hem werd vervaardigd? Vanzelfsprekend is dat niet. In het vroegere onderzoek werd dit handschrift doorgaans aangeduid als *Limburgsch*.²⁹ In dat geval is het onwaarschijnlijk dat Floris Berthout de opdrachtgever van het handschrift is geweest en moeten we eerder denken aan een erfenis of schenking of aanschaf uit tweede hand. Lieftinck heeft deze dialectgeografische lokalisering echter verworpen en gesteld dat het handschrift *zeker niet Limburgs van herkomst* is. Hij denkt aan Oost-Vlaanderen of West-Brabant.³⁰ Bovendien kan de codex rond 1325 nog niet heel oud zijn geweest, gelet op de dateringen van Lieftinck (*kort na 1300*) en die van Jan Deschamps en Herman Mulder (*ca. 1325*).³¹ Een lange voorgeschiedenis van de codex is op grond daarvan weinig waarschijnlijk. Anders gezegd: er is veel voor te zeggen dat Floris Berthout niet alleen de bezitter, maar ook de opdrachtgever van het Brusselse *Der naturen bloeme*-handschrift is geweest.

Interessant is ook het handschrift met daarin *Die Rose*, de *Roman van Casamus* en het begin van *De frenesie* (Den Haag, KB, KA 24). Ook van deze codex kan Floris Berthout zowel de bezitter als de opdrachtgever zijn geweest. Het handschrift wordt gedateerd omstreeks 1325 of iets vroeger en de taal is als Brabants gekarakteriseerd.³² De kopiïst van deze codex heeft trouwens ook intensief meegewerkt aan het bewaarde tweede deel van Lodewijk van Velthems *Boec van Lancelote*, de zogenaamde Lancelotcompilatie (Den Haag, KB, 129 A 10).³³ Het grootste deel van het handschrift (fol. 1-68v) wordt ingenomen door *Die Rose*, een Middelnederlandse bewerking van de succesvolle *Roman de la Rose*. Aan het begin ervan (fol. 1r) staat een gehistorieerde initiaal waarin een man is te zien die op een bed ligt te slapen. Ook zijn bladeren, bloemknoppen en een grote bloeiende roos zichtbaar. Deze afbeelding verwijst uiteraard naar de inhoud van de tekst. De auteur – of ik-verteller – verklaart al meteen in de proloog dat hij een opmerkelijke droom zal navertellen. Hij noemt zijn verhaal *Die Rose* ('de roos') omdat het een volledige liefdesleer omvat: "Want daer es in besloten al / Die art van minnen geellike, / Die materie es scone ende rike".³⁴ Wat volgt zijn de gedroomde belevenissen van de minnaar die op zijn zoektocht naar de roos tal van allegorische personages ontmoet. Zoals gezegd, is de Middelnederlandse bewerking het werk van Heinric, pastoor van Korbeek-Lo.

²⁹ Naar deze (wellicht foutieve) typering van het *Middelnederlandsch woordenboek* (dl. 10, art. 923.2) wordt nog altijd verwezen in het artikel van J.W. KLEIN, 'Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk'. Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek, in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 111, 1995, p. 9-10, en de typering is vervolgens ook overgenomen door MEUWESE, *Beeldend vertellen*, p. 133 en SLEIDERINK, "Une si belle histoire", p. 553.

³⁰ LIEFTINCK, *Drie handschriften*, p. 17.

³¹ Idem, p. 17 (zie ook p. 4-5) en DESCHAMPS & MULDER, *Inventaris*, p. 33.

³² MEUWESE, *Beeldend vertellen*, p. 131. De verluchting zou volgens Meuwese wel op Vlaanderen wijzen.

³³ KLEIN, 'Het getal', p. 7.

³⁴ Vers 34-36. Zie VAN DER POEL, *De Vlaamse "Rose" en "Die Rose" van Heinric*, p. 150.

Na *Die Rose* volgt in het Haagse handschrift een ingekorte versie van de *Roman van Cassamus*, de Middelnederlandse vertaling van de Franstalige Alexanderroman *Voeux du paon*. Het is een verhaal over oorlog en liefde, waarbij opmerkelijk veel aandacht wordt besteed aan het hoofse gezelschapsleven. Zo spelen de personages een koningsspel waarbij de deelnemers openhartig moeten antwoorden op de – soms nogal intieme – vragen van de anderen. Ook wordt er een schaakspel gespeeld waarbij het vrouwelijke hoofdpersonage Phesonie niet alleen op het speelbord, maar ook verbaal klem wordt gezet. Het hoofse liefdesdiscours is hier vermengd met erotische dubbelzinnigheden, een verschijnsel dat overigens ook in *Die Rose* kan worden vastgesteld.³⁵

Van de laatste tekst in het *Die Rose*-handschrift, getiteld *Dit is de frenesie* (*Dit is de waanzin*), is enkel het begin overgeleverd. Het vervolg is uit het handschrift gesneden. Zelfs het gedeelte dat wel bewaard is omdat het op hetzelfde blad stond als het slot van de *Cassamus* (fol. 77v), is niet ongeschonden gebleven. Twee verzen die vermoedelijk te pikant waren, zijn volledig weggekrabt. Lieftinck heeft gesuggereerd dat dit gedaan zou zijn door Jan-Frans Willems – “Bekend is Willems’ preutsheid”, schrijft hij (p. 2) – maar dat lijkt een loze beschuldiging. Als Willems werkelijk aanstoot had genomen aan deze tekst, dan zou hij het bewaarde deel niet hebben uitgegeven in zijn *Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud* (Antwerpen, 1827, p. 29-44). De tekst is een waanzinnige monoloog van een ik-verteller die in Parijs studeert. De man scheldt er flink op los en komt behoorlijk immoreel over (hij is vooral geïnteresseerd in seks en geld), maar tegelijkertijd bevat zijn cynische tirade veel kritiek op maatschappelijke mistoestanden, zoals simonie en machtsmisbruik binnen de Kerk. De ambigue situatie die daardoor wordt gecreëerd – in hoeverre is deze verteller serieus te nemen? – zorgde er waarschijnlijk voor dat scherpere kritiek kon worden geventileerd dan wanneer de auteur rechtstreeks zijn eigen stem zou hebben laten horen. De auteur speelt hier een rol zoals een moderne *stand up comedian* dat zou doen.³⁶

En dan zou Floris Berthout ook nog een handschrift met de *Rijmbijbel* in bezit hebben gehad (thans Brussel, KB, 19545). Het is een omvangrijke codex van 193 bladen, of 386 bladzijden.³⁷ Het vertelt het verhaal van het oude en nieu-

³⁵ A. REYNDERS, “Phesonie die wel geleerde”. *Een feministische lectuur van de ‘Roman van Cassamus*, in R. SLEIDERINK, V. UTTERSROT & B. BESAMUSCA, *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*, Leuven/Amsterdam, 2005, p. 152-171.

³⁶ De *Frenesie* is, zoals Geert Warnar terecht aangeeft, een Middelnederlands voorbeeld van de zogenaamde vagantenpoëzie (WARNAR, *Ruusbroec*, p. 150). Ik ben het echter niet eens met Warnar waar deze suggereert dat niet enkel de vertellers, maar ook de auteurs van dergelijke literatuur zouden behoren tot “een uiteenlopend slag mislukkelingen en zwervende intellectuelen aan de zelfkant van de samenleving: arme studenten en bedrogen minnaars, dichters, artiesten, weggelopen monniken en bedelende geestelijken” (idem). De *Frenesie* is ook dikwijls besproken door Herman Pleij, met name als voorbeeld van feestrepertoire. Pleij legt volgens mij teveel nadruk op de folkloristische en te weinig op de intellectuele achtergrond (zie bvb. H. PLEIJ, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400-1560*, Amsterdam, 2007, p. 70, 115-118).

³⁷ DESCHAMPS & MULDER, *Inventaris*, p. 32-33.

we testament zoals Maerlant dat grotendeels had overgenomen uit de *Historia scolastica* van Petrus Comestor, met daarachter ook het deel – genaamd *Wrake van Jerusalem* – dat vertelt over Romeins-joodse oorlogen en de verwoestende inname van Jeruzalem (op basis van een tekst van Flavius Josephus). Het handschrift is verlucht met een gehistorieerde initiaal op het eerste blad (de drie-eenheid) en vervolgens zeven miniaturen die de schepping uitbeelden. Zeer hoogstaand zijn deze afbeeldingen overigens niet en afgezien van deze eerste bladen is het handschrift niet geïllustreerd. De stijl van de miniaturen én de taal van de kopiïst wijzen beiden op een ontstaan van deze codex in het graafschap Vlaanderen, wellicht omstreeks het jaar 1300. Op grond daarvan is het minder waarschijnlijk dat Floris zelf opdracht heeft gegeven om dit handschrift te laten kopiëren en verluchten. Vermoedelijk kwam het pas later in zijn bezit.³⁸

De drie handschriften samen geven een indruk van de literaire bagage die iemand als Floris Berthout tijdens zijn leven kon verzamelen. Hij zal ongetwijfeld hebben genoten van de ridderepiek en een flink deel van het rijke oeuvre van Jacob van Maerlant hebben gekend, maar bezat kennelijk ook de literaire competentie die nodig was om de allegorische vertelwijze van *Die Rose* te waarderen en de onbetrouwbare verteller in *De frenesie* te kunnen doorgronden. Gebruikte Floris Berthout die veronderstelde literaire kennis en belangstelling ook om nieuwe literatuur te laten schrijven? Is hij ook opgetreden als mecenas van nieuwe letterkundige werken? Zekerheid daarover is niet te verkrijgen, maar de mogelijkheid dat de heer van Mechelen betrokken was bij de totstandkoming van de *Grimbergsche oorlog* kan ook niet worden uitgesloten.

Grimbergsche oorlog

Het epos dat bekend is geworden onder de titel *Grimbergsche oorlog* is een spannend en levendig verhaal over de strijd die in de twaalfde eeuw werd uitgevochten tussen de hertogen van Brabant en de heren van Grimbergen. De studie van de *Grimbergsche oorlog* is bemoeilijkt door de problematische overlevering. Geen enkel middeleeuws handschrift is er van deze rijmtekst bewaard gebleven, enkel afschriften uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw en een prozabewerking uit de zestiende eeuw. De versies vertonen onderling grote verschillen, hetgeen vragen oproept over de oorspronkelijke gedaante van het epische gedicht. Het beeld is ook vertroebeld doordat de eerste auteur na zo'n elfduizend verzen de pen heeft neergelegd. Een continuator heeft daarna een slot geschreven dat amper 1400 verzen telt en dat geen recht doet aan de brede opzet van het epos. Het gedicht had veel meer verzen moeten tellen dan er uiteindelijk zijn overgeleverd.³⁹

³⁸ Vgl. MEUWESE, *Beeldend vertellen*, p. 125-134, 301-302. Zie overigens ook p. 119-125 waar Meuwese een ander handschrift van de *Rijmbijbel* bespreekt (Den Haag KB, 76 E 16). Ook dat handschrift heeft in de 14de eeuw wellicht gefunctioneerd in Mechelen of omgeving.

³⁹ G. CROENEN, *Het dubbele auteurschap van de 'Grimbergsche oorlog'* in SLEIDERINK, UYTERSPROT & BESAMUSCA, *Maar er is meer*, p. 131-151 (maar zie over de oorspronkelijkheid van de genealogie aan het begin van de *Grimbergsche oorlog* ook SLEIDERINK, "Une si belle histoire", p. 556, noot 25).

Wanneer de tweede auteur de tekst heeft afgerond, is niet goed te bepalen. Wellicht gebeurde dat pas nadat de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male, definitief de hand op Antwerpen en Mechelen had gelegd (1357). Het eerste deel – dat literair het meest interessante is – werd vermoedelijk vroeger geschreven, wellicht omstreeks 1310-1320. Het verhaal begint met een proloog waarin de auteur fel reageert op *consteneren* die gedichten maken die niet op waarheid berusten. De aanval lijkt in het bijzonder gericht op *Godevaert metten baerde*, een verhaal over hertog Godfried I van Brabant, dat vermoedelijk omstreeks 1313 werd opgedragen aan hertog Jan III van Brabant, maar dat slechts fragmentarisch bewaard is gebleven.⁴⁰ In beide werken wordt in de proloog gezegd dat het verhaal zal handelen over hertog Godfried I, maar beide beginnen dat verhaal met een genealogie van de Brabantse dynastie. De verschillen tussen beide stambomen zijn enorm. In *Godevaert metten baerde* gaat het om een zeer uitvoerige genealogie vanaf Noach, waarin ook wordt gealludeerd op de legende van de zwaanridder Brabo. De stamboom in de *Grimbergsche oorlog* is bescheidener van opzet en sluit veel nauwer aan bij de Brabantse historiografische traditie zoals die zich in het Latijn had gevormd en waarop bijvoorbeeld ook de *Brabantsche yeesten* voortbouwt. Waar in *Godevaert metten baerde* vervolgens de nadruk komt te liggen op het sprookjesachtige, maar grotendeels fictieve leven van hertog Godfried I en zijn band met de keizer, draait de *Grimbergsche oorlog* in hoofdzaak om een conflict dat de Brabantse hertogen Godfried I, II en III in de twaalfde eeuw daadwerkelijk hebben uitgevochten met de heren van Grimbergen. De dichter van de *Grimbergsche oorlog* lijkt een aantal zaken te willen corrigeren die in *Godevaert metten baerde* aan de orde waren gekomen. In plaats van een - uit de duim gezogen - huwelijk van Godfried I met de keizersdochter Sofia, wijst hij bijvoorbeeld op het huwelijk met Lutgard van Sulzbach, de schoonzuster van de keizer. Hoewel hij daarbij een historische fout maakt – het was niet Godfried I maar Godfried II die met Lutgard huwde – kan uit zulke passages wel worden afgeleid dat de dichter van de *Grimbergsche oorlog* historisch beter geïnformeerd was en dat ook graag liet blijken. Dat neemt overigens niet weg dat zijn beschrijving van de gebeurtenissen in de twaalfde eeuw heel sterk gekleurd is door de situatie in de veertiende eeuw. Allerlei details – ook veel namen, vermeldingen van familiebanden, erfopvolgingen en andere ontwikkelingen in het patrimonium – kunnen worden verklaard als projecties vanuit de realiteit van de veertiende eeuw.

Verskillende onderzoekers hebben gesuggereerd dat de *Grimbergsche oorlog* tot stand zou zijn gekomen aan het Brabantse hof. Toch zijn de aanwijzingen daarvoor beperkt. De sympathie van de dichter ligt immers niet bij de hertogen van Brabant, maar veeleer bij de heren van Grimbergen en hun familie en medestanders. Vooral in het Grimbergse kamp worden veel ridders met naam en toenaam genoemd, waaronder ook Wouter Berthout, de oudste zoon van heer Arnout van Grimbergen. Hij blijkt zeer verbeterd en dapper in de strijd, maar soms ook wat onbesuisd:

⁴⁰ SLEIDERINK, “*Une si belle histoire*”, p. 555-557; SLEIDERINK, *De stem van de meester*, p. 108-113.

“Daer quam gereden vreselike
 Mijnheer Wouter Berthout,
 Die den Brabanters was onthout, [‘Die de Brabanders vreselijk haatte’]
 Die de derde scare brachte.
 D’ors* liet hi lopen met crachte, [‘het paard’]
 Dat seerder liep dan soude
 Een vogel vliegen in den woude,
 Of vee loopen, hert of hinde,
 Ende stac enen die hi kinde,
 Die van ’s Hertogenbossche was
 Metten schachte*, dat hi in ’t gras [‘met de lans’]
 Van den orsse doot viel neder.
 Die schacht brac; hi vinc weder
 Ten sweerde dat t’siner side hinc,
 Ende sloech een jongelinc
 Dat hi hem ’t hoeft dede vliegen af”.⁴¹

Wouter Berthout wordt nadrukkelijk met Mechelen in verband gebracht, onder meer doordat hij de naam van de stad als wapenkreet gebruikt:

“Ende her Arnout riep: Grimbergen!
 Ende her Wouter Berthout
 Riep: Mechelen! met gewout.
 Selc riep: Assche! selc riep: Beyghem!
 Ende elc sijn teyken dat hem
 Toehorde in allen rechte”.⁴²

Op een gegeven moment voeren de Brabanders ook een onverhoedse aanval uit op Mechelen, maar ze durven het offensief niet voort te zetten uit vrees voor “tvolc ... van der stat”.⁴³

De partijdigheid van de eerste dichter van de *Grimbergsche oorlog* doet vermoeden dat die in het bijzonder schreef voor afstammelingen van de twaalfde-eeuwse heren van Grimbergen. Aangezien onder deze afstammelingen vooral Floris Berthout veel macht, bezittingen en aanzien had verworven, is de hypothese verleidelijk dat de tekst vooral voor hem bedoeld was. Bij de huidige stand van het onderzoek is het echter onmogelijk hier meer zekerheid over te krijgen.

Een slippertje bij de begijnen

Gelukkig hebben we niet steeds volledige handschriften en complete teksten nodig om een glimp op te vangen van het middeleeuwse literaire leven. Soms

⁴¹ C.P. SERRURE & Ph. BLOMMAERT (ed.), *De Grimbergsche oorlog, ridderdicht uit de XIVe eeuw*, Gent, 1852-1854, dl. 1, p. 200, vs. 4449-4464.

⁴² *De Grimbergsche oorlog*, dl. 1, p. 212, vs. 4715-4720.

⁴³ *De Grimbergsche oorlog*, dl. 2, p. 50, vs. 1029.

blijkt een kleine vondst al zeer verrijkend. Een mooi voorbeeld vormen de archeologische vondsten in Mechelse waterputten waarover Stephan Vandenberghe uitvoerig berichtte.⁴⁴ Vanuit literair standpunt wordt de aandacht vooral getrokken door een driehoekig stukje leer dat in 1972 werd gevonden bij het uitgraven van een waterput op het terrein van het voormalige Groot Begijnhof in Mechelen. Het stukje leer is een restant van een middeleeuwse slipper waarop omstreeks 1400 via de techniek van de blinddruk een hoofse scene is afgebeeld (afb. 1). Bij die afbeelding staat een kort stukje Middelnederlandse tekst: “Trie-

stram, siedi niet dat viselkijn?” (“Tristan, zie je het visje niet?”).⁴⁵ Dankzij deze tekst is het mogelijk om de scene te duiden. De gekroonde vrouw rechts is koningin Isolde, de echtgenote van koning Marc. Zij heeft een overspelige relatie met Tristan die links is afgebeeld als een man met een baard en een valk op zijn arm. Tussen de twee personages is een schaakspel zichtbaar – een geliefd spel in hoofse kringen – maar ook een vierkante bak die kennelijk een vijver moet voorstellen. Dat Isolde doet alsof er een visje in de vijver zit, is een list. Want eigenlijk wil ze dat Tristan in de weerspiegeling van het water ziet dat koning Marc in de boom zit om het geheime koppeltje te bespieden. Zodra Tristan de hint heeft begrepen, speelt hij het spelletje mee. Samen met Isolde zingt hij de lof van koning Marc. Het overspel kan daardoor nog wat langer duren.

De scene die op de Mechelse slipper is afgebeeld, de zogenaamde boom-

⁴⁴ S. VANDENBERGHE, *Middeleeuwse en post-middeleeuwse waterputten te Mechelen in Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 77, 1973, p. 205-223.

⁴⁵ De meest grondige studie van de Mechelse Tristanslipper is van H. SARFATIJ, *Tristan op vrijersvoeten? Een bijzonder versieringsmotief op Laat-Middeleeuws schoeisel uit de Lage Landen* in C.M. CAPPON (ed.), *Ad fontes, opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft*, Amsterdam, 1984, p. 371-400 (gedetailleerde beschrijving op p. 399-400). Zie tevens J. JANSSENS & V. UYTTERSPROT, *Superhelden op perkament. Middeleeuwse ridderromans in Europa*, Leuven/Amsterdam, 2005, p. 164-203 (afbeelding op p. 164). Het restant van de slipper is nog altijd in privébezit (nieuwe eigenaar sinds 2010).

gaardscène, was zeer populair in grote delen van Europa. Er zijn veel van dergelijke afbeeldingen bewaard gebleven, vooral op gebruiksvoorwerpen uit de hoofse sfeer, zoals kistjes, spiegeltjes, schrijftabletjes en kammen. Resten van Tristanslippers zijn ook in andere Nederlandstalige steden gevonden, met name in Holland en Zeeland.⁴⁶ Net als bij het exemplaar uit Mechelen staat daarop soms een Middelnederlands bijschrift. Dat suggereert dat de gebruikers van deze slippers een Middelnederlandse versie van het verhaal van Tristan en Isolde kenden, een versie die verder niet of nauwelijks in handschrift is overgeleverd. Dat de tekst populair was in de Nederlanden, blijkt overigens ook uit verwijzingen in andere Middelnederlandse literaire teksten.⁴⁷

Tristanslippers, zoals die in Mechelen, functioneerden hoogstwaarschijnlijk als een geschenk tussen minnaars waarmee het belang van geheimhouding in de liefde nog eens werd onderstreept. Dat het Mechelse exemplaar in een waterput van het begijnhof is gevonden, maakt de vondst extra pikant. Werd dit schoeisel ooit gedragen door een begijn? En waarom is het uiteindelijk in de waterput beland? Zat een begijntje met een minnaar aan de rand van de put zoals Tristan en Isolde aan de rand van de fontein? Viel de slipper per ongeluk naar beneden of werd die erin gegooid om bewijzen van een geheime liefde te verbergen? Op dergelijke vragen is uiteraard geen antwoord te geven. Laten we het erop houden dat de slipper doet vermoeden dat het Tristanverhaal rond 1400 goed bekend was bij de verstedelijkte, culturele elite van Mechelen. Dat bij die sociale laag veel literaire kennis aanwezig was, kan tevens worden afgeleid uit de fragmenten die zijn aangetroffen in de Mechelse stadsrekeningen.

Afgedankte literatuur

Dat er in de omslagen van de Mechelse rekeningen fragmenten van literaire handschriften schuilden, was lang onbekend. Prosper Verheyden maakt er in 1905 geen melding van in zijn artikel over de Mechelse boekbinders in de middeleeuwen.⁴⁸ Hij schrijft er ook niet over in zijn bijdrage over het boekwezen uit 1947.⁴⁹ Ook Henri Joosen blijft hierover zwijgzaam in zijn inventaris van de stadsrekeningen uit 1988.⁵⁰ Naar het zich laat aanzien, was het de historicus

⁴⁶ JANSSENS & UYTTERSROT, *Superhelden*, p. 167.

⁴⁷ Zie over de receptie van het verhaal over Tristan en Isolde tevens G. KETTENIS, *Tristan en Isolde: al eeuwen verliefd*, in *Bzzletin* 124, 1985, 31-36 en 45.

⁴⁸ P. VERHEYDEN, *Mechelse boekbinders in de 14e, 15e en 16e eeuw*, in *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines* 15, 1905, p. 265-286.

⁴⁹ VERHEYDEN, *Het boekwezen*.

⁵⁰ H. JOOSEN, *Inventaris van de stadsrekeningen van Mechelen (tot 1570)* (Studia et documenta Mechliniensia 3), Mechelen, 1988. Belangrijk in deze inventaris is onder meer dat gewezen wordt op het verschil tussen 'echte' stadsrekeningen en zogenaamde kas- of wisselboeken (zie met name p. XIV, noot 19). Bovendien wordt erop gewezen dat van alle rekeningen – de gewone stadsrekeningen én de kasboeken – ook dubbels werden gemaakt die het Algemeen Rijksarchief in Brussel worden bewaard. Terloops merkt Joosen in zijn inventaris op dat in de Brusselse dubbel van 1438-1439 enkele zaken *mede ingebonden* zijn: *papieren fragmenten van Latijnse tekst met religieuze inhoud en fragmenten van lijst met namen per wijk, o.a. Melaan, Katelijnstraat, Bruul, Korenmarkt, Veemarkt, buiten poorten* (p. 53).

Wenceslaus Mertens die in 1989 als eerste merkte dat in de omslag van het kasboek van 1410-1411 enkele fragmenten zaten, waaronder een gedeelte van een rol.⁵¹ Van dat stuk maakte hij een fotokopie die hij bezorgde aan de literatuurhistoricus Jozef D. Janssens, die net als Mertens toen werkzaam was aan de UFSAL. Waarschijnlijk bracht Mertens ook de Mechelse hoofdarchivaris Henri Installé op de hoogte van zijn vondst. Deze schreef op 23 februari 1989 een brief aan Jan Deschamps met daarbij “fotokopieën van twee velletjes membra disiecta met middelnederlandse tekst die ik vandaag ontdekte in een dubbel van één van onze stadsrekeningen” (*AA Comptes Communaux S I, nr 4, 1410-1411*).

Het onderzoek van de Mechelse fragmenten kwam in een stroomversnelling toen Herman Mulder en ik besloten om het fragment van de rol (67 verzen) te gaan uitgeven. Hoewel wij aanvankelijk enkel over een kopie konden beschikken, meenden we dat dit fragment omwille van de materiële vorm en de hoogstaande literaire kwaliteit belangrijk genoeg was om uit te geven. Bij de voorbereiding van de editie gingen we ook op zoek naar het kasboek waaruit het fragment afkomstig was. Toen we ook andere kasboeken opvroegen, bleek al snel dat er nog meer Mechelse rekeningen waren die fragmenten bevatten (zie afb. 2).

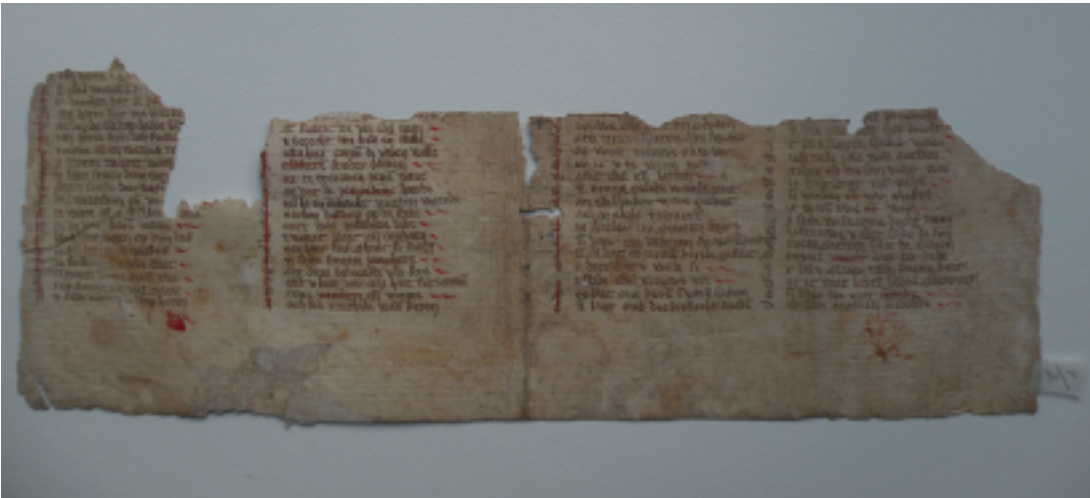

⁵¹ Het onderzoek van Mertens richtte zich destijds op de Mechelse lakenproductie en -export, vgl. W. MERTENS, *Changes in the Production and Export of Mechelen Cloth, 1330-1530*, in E. AERTS & J. MUNRO (ed.), *Textiles of the Low Countries in European Economic History. Proceedings of the Tenth International Economic History Congress* (Studies in Social and Economic History 19), Leuven, 1990, p. 114-123.

Nadat deze vondst in maart 2008 bekend was gemaakt, ontdekten we via de inventaris van Joosen dat in het Algemeen Rijksarchief in Brussel veel dubbels van de Mechelse stadsrekeningen worden bewaard met daarbij nog de originele omslagen. Ook sommige van deze blijken fragmenten van handschriften te bevatten, al zit het meeste nog goed vastgeplakt.

De boekbinders die verantwoordelijk zijn voor dit opmerkelijke hergebruik van afgedankte literatuur, zijn Jan Baninc en Peter Van Ghestele. Hun namen kennen we dankzij de uitbetalingen aan hen die in de stadsrekeningen staan opgetekend en die door Verheyden werden verzameld in het genoemde artikel uit 1905. Jan Baninc voerde opdrachten uit voor het Mechelse stadsbestuur in de periode van 1387 tot en met 1389 en daarna weer van 1400 tot en met 1412. Peter van Ghestele volgde hem op en verrichtte zijn laatste opdracht in het jaar 1445-1446.⁵² Uiteraard was het niet de bedoeling van deze boekbinders dat de opdrachtgever het hergebruik zou opmerken. De blaadjes zaten telkens goed weggestopt in de omslagen. Het is pas door de slijtage van de voorbije eeuwen dat een deel nu aan de oppervlakte is gekomen.

Het onderzoek naar de Mechelse fragmenten is verre van afgerond. Alle omslagen van rekeningen uit de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn inmiddels door mij bekeken, maar voor een aantal van deze registers kan niet worden vastgesteld of er nu wel of niet literaire fragmenten in verwerkt zijn. Slechts een klein deel van de fragmenten is inmiddels vrijgelegd door restauratrice Lieve Watteeuw. Toch is de oogst nu al bijzonder rijk. De boekrol waarvan Mertens al een stuk van ca. 40 cm (67 verzen) had gevonden, is nog altijd fragmentarisch maar omvat inmiddels 1,10 m (185 verzen). Daarbij zit gelukkig ook het slot van de tekst. Verder hebben we drie papieren stroken en enkele snippers gevonden die afkomstig zijn uit een veertiende-eeuwse codex met het miraculeuze verhaal van *Jonathas ende Rosafiere* (zie afb. 3).

⁵² VERHEYDEN, *Mechelse boekbinders*.

Het *passieverhaal* waarover Installé sprak in zijn brief aan Deschamps, is inmiddels door Herman Mulder geïdentificeerd als een prozabewerking van de Latijnse *Interrogatio Anselmi*. Voor de bijbelcitaten die daarin voorkomen is volgens mij gebruik gemaakt van de Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën. Samen met het eerste fragment van de boekrol, werd dit fragment gebruikt in het kasboek van 1410-1411 (het is kennelijk in 1989 met een schaar of mes uit de omslag verwijderd). Het betreft hier een dubbelblad uit een klein perkamenten boekje dat wellicht in het derde kwart van de veertiende eeuw kan worden gedateerd. De tekst – die mogelijk een stuk ouder is – verdient nadere studie waarbij op termijn ook een vergelijking moet worden gemaakt met andere Middelnederlandse versies of redacties van de *Interrogatio Anselmi* en de Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën.⁵³

Daarnaast vonden we in de Mechelse stadsrekeningen fragmenten van twee boekjes met het leerdicht *Dietsce Catoen*, de Middelnederlandse bewerking van de *Disticha Catonis*. Het gaat in beide gevallen om een dubbelblad van een eenkoloms boekje dat waarschijnlijk uit slechts één katern bestond. Het ene dubbelblad is van perkament en werd door ons aangetroffen in het kasboek van 1409-1410 in het Stadsarchief Mechelen. Het dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Het andere dubbelblad is van papier en is door mij aangetroffen in de dubbel van de rekening van 1438-1439 in het Algemeen Rijksarchief Brussel. Dit tweede dubbelblad is op grond van het schrift in de eerste helft van de vijftiende eeuw te plaatsen (mogelijk nog rond 1400).⁵⁴

Dat we resten van twee verschillende exemplaren van de *Dietsche Catoen* hebben gevonden, toont de populariteit van deze tekst. Het gedicht bespreekt in strofen van telkens vier regels de belangrijkste autoriteiten van de middeleeuwse wetenschap. De tekst werd in het Latijn – maar kennelijk ook in het Nederlands – vaak gebruikt in het onderwijs. De rijmtekst moest dan door de leerlingen uit het hoofd worden geleerd. Dat verklaart waarom er relatief veel handschriftelijke exemplaren van deze tekst geheel of gedeeltelijk bewaard zijn gebleven.⁵⁵ Omdat de tekst vaak werd overgeschreven – wellicht ook vanuit het geheugen – zijn er veel varianten in de verschillende exemplaren te vinden. Dat geldt ook voor de ontdekte Mechelse bladen.

⁵³ Vgl. M.J.M. DE HAAN, *Tweemaal 'Van Zente Anselmus'*, in *Ons Geestelijk Erf* 42, 1968, 114-141. Herman Mulder en ik zullen aan dit fragment wellicht een aparte bijdrage wijden (inclusief editie).

⁵⁴ De datering van beide exemplaren van de *Dietsche Catoen* dank ik, opnieuw, aan Erik Kwakkel (persoonlijke communicatie, d.d. 23 maart 2009). Ik hoop een uitgave van de fragmenten te maken in samenwerking met A.M.J. van Buuren als aanvulling op diens editie van alle bekende Middelnederlandse redacties, zie A.M.J. VAN BUUREN (ed.), *Den duytschen Cathoen. Naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Homberch. Met als bijlage de andere redacties van de vroegst bekende Middelnederlandse vertaling der «Dicta Catonis»* (Middelnederlandse tekstedities 5), Hilversum, 1998.

⁵⁵ Zie behalve de editie door VAN BUUREN, *Den duytschen Cathoen*, ook de diverse opmerkingen in H. KIENHORST, *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament* (Miscellanea neerlandica 31), 2 dln., Leuven, 2005 (vgl. index *Dietsche Catoen*).

Waar Jan Baninc en Peter van Ghestele het afgedankte papier en perkament voor hun omslagen vandaan haalden, is niet bekend. Het lijkt echter weinig waarschijnlijk dat ze hiervoor lange reizen maakten. De handschriften die ze gebruikten – zowel de Middelnederlandse als de Latijnse – vonden ze vermoedelijk gewoon in Mechelen of in de directe omgeving. Een extra aanwijzing dat het bindmateriaal uit Mechelen zelf afkomstig was, is onder meer te vinden in de gewone stadrekening van 1408-1409, bewaard op het Stadsarchief Mechelen. Die werd, zoals vrijwel de gehele reeks gewone stadsrekeningen in Mechelen, opnieuw ingebonden, maar sporen van de vroegere omslag zijn nog wel zichtbaar. In dit geval is in spiegelbeeld een Latijnse tekst te lezen met daarin onder meer de woorden *ville Machlinensis*. Dat wijst erop dat althans dat specifieke bindmateriaal uit Mechelen afkomstig was. Iets vergelijkbaars is te vinden in de omslag van de dubbel van de rekeningen van 1438-1439 op het Algemeen Rijksarchief Brussel. Deze omslag bevat onder meer het papieren dubbelblad van de Middelnederlandse *Dietsche Catoen*, maar ook een lijst met Mechelse straatnamen zoals de Bruul en de Korenmarkt.⁵⁶ Er is kortom heel wat voor te zeggen dat het hergebruikte materiaal wel degelijk uit Mechelen afkomstig was. Maar als deze handschriften in Mechelen werden afgedankt, dan zullen ze daar voordien ook zijn gelezen, in sommige gevallen misschien wel decennialang. Op die manier vormt al dit ‘oud papier’ (en perkament) een terugkijkspiegel voor het literaire leven in de veertiende eeuw. Het maakt van de fragmenten een uiterst waardevolle literair-historische bron die nog grotendeels op nadere ontginning wacht.

Jonathas ende Rosafiere

Het verhaal over *Jonathas ende Rosafiere* is ook naast de Mechelse fragmenten om enkel fragmentarisch bewaard gebleven. Tot aan de nieuwe vondst was de oudste tekstgetuige het zogenaamde handschrift-Borgloon. Dat zwaar gehavende, fragmentarische handschrift is afkomstig uit de omgeving van Borgloon (Limburg) en wordt omstreeks 1475 gedateerd. Van *Jonathas ende Rosafiere* zijn daarin iets meer dan 1300 verzen geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven. Het begin ontbreekt, net als het slot, maar verder is het verhaal vrij goed te volgen.⁵⁷ Het gaat over de koningszoon Jonathas die verliefd wordt op de

⁵⁶ JOOSEN, *Inventaris van de stadsrekeningen*, p. 53.

⁵⁷ Het handschrift-Borgloon – of wat er van over is – is uitgegeven door J. BIEMANS, H. KIENHORST, W. KUIPER & R. RESOORT (ed.), *Het handschrift-Borgloon. Hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek (UvA), IA 24 l, m, n* (Middelieuwe Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 5), Hilversum, 2000. De lezing van *Jonathas ende Rosafiere* wordt in deze editie overigens wel bemoeilijkt doordat twee blaadjes ten onrechte zijn verwisseld, zie R. SLEIDERINK, *Een verhaal in losgeraakte delen. De volgorde van ‘Jonathas ende Rosafiere’ in het handschrift-Borgloon en de Amsterdamse gedrukte fragmenten*, in *Spiegel der Letteren* 51, 2009, p. 291-317. Van de tekst zijn ook enkele blaadjes uit gedrukte versies bewaard gebleven. Deze zijn te dateren omstreeks 1500. Voor de reconstructie van het begin van het verhaal is vooral de tekstgetuige van de Universiteitsbibliotheek Gent interessant (uitgave door N. DE PAUW (ed.), *Jonathas & Rosafiere. Fragmenten van eenen ridderroman*, in Idem, *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*. Dl. 1, *Geestelijke en zedelijke gedichten*, Gent, 1893-1897, p. 487-529).

mooie Rosafiere en met haar wil trouwen. Zijn ouders stemmen daar uiteindelijk mee in, maar dan krijgt Jonathas van een engel te horen dat Onze-Lieve-Vrouw zich tegen dit huwelijk verzet omdat Rosafiere een kind van haar vader zal krijgen en in de prostitutie zal belanden. Daarop huwt Jonathas met haar zus Eglantijn en vertrekt Rosafiere naar een klooster in de hoop dat ze zo het noodlot kan ontlopen. Dat blijkt ijdele hoop, want na zeven jaar dringt haar vader het klooster binnen, verkracht haar en laat haar zwanger achter. Met de hulp van Jonathas gaat Rosafiere vervolgens naar Venetië waar ze inderdaad in de prostitutie belandt. Nog eens zeven jaar later komt Jonathas haar daar weghalen en brengt haar terug naar het klooster. Maria blijkt al die tijd haar plaats te hebben ingenomen – een motief dat ook in *Beatrijs* opduikt – en niemand heeft iets gemerkt. Rosafiere wordt nu zelfs als nieuwe abdis gekozen. In een visioen kondigt Maria aan dat ze over veertig dagen Rosafiere, Eglantijn en Jonathas zal komen ophalen om naar de hemel te gaan. Als het zover is, twijfelt Rosafiere echter. Het is op dat punt dat het verhaal in Borgloon afbreekt.⁵⁸

De Mechelse fragmenten van *Jonathas ende Rosafiere* – samen ruim 400 verzen – overlappen voor ongeveer de helft met de al bekende fragmenten.⁵⁹ De andere helft is echter nieuw en bevat verhaalelementen die we voordien niet kenden. Zo bieden deze fragmenten meer zicht op de relatie tussen Jonathas en zijn ouders en op het conflict dat was ontstaan doordat zij de liefde tussen Jonathas en Rosafiere aanvankelijk afkeurden. De nieuwe fragmenten bevatten ook een deel van de boodschap waarmee de engel Jonathas probeert af te brengen van zijn voorgenomen huwelijk. Jonathas mag onder geen enkele voorwaarde met Rosafiere trouwen. Doet hij het toch, dan is hij Maria voor altijd kwijt:

“Wat dat di daer na gesciet,
Dijn lief en saltu nemen niet.
Wiltu van Marien sceden,
Soe nem dijn lief wel gerede.”

De Mechelse fragmenten bevatten bovendien een emotierijke ‘altaarscene’ waarin Jonathas op het allerlaatste moment afziet van zijn huwelijk met Rosafiere. Door de kopiïst is het begin van deze passage trouwens gemarkeerd met een rood nota-handje: “Nu seldi vanden bisscop horen” (zie afb. 4). Deze bisschop – een personage dat in de andere fragmenten niet voorkomt – vraagt aan Jonathas of hij uit vrije wil is gekomen om met Rosafiere te trouwen. Die vraag is er teveel aan voor Jonathas en hij valt flauw, tot ontsteltenis van de onwetende Rosafiere:

⁵⁸ Interessante analyses op basis van de toen bekende tekstgetuigen zijn o.a. C. DOBSON, *Jonathas ende Rosafiere. An answer to the Beatrijs?* in *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies* 35, 1988, p. 3-25 en A. FAEMS, *Jonathas ende Rosafiere: (religieuze) ridderroman of Mariamirakel?*, in: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 7, 2000, 97-112.

⁵⁹ Ik ben een editie aan het afronden. Deze zal waarschijnlijk in een tijdschrift verschijnen onder de titel *Papier in stroken en snippers. Nieuwe fragmenten van Jonathas ende Rosafiere (Stadsarchief Mechelen)*.

“Nu berecht mi lude ende stille:
Bestu hier comen bi uwen wille
Rosafieren sonder bliven
Hier te trouwen tenen wive?
Doe dit de jongelijnc hoerde,
Viel hi in onmacht metten woerde,
Voerden bisscop op de stede.
Hoert wat Rosafiere dede.
Si waert bleec ende ontdaen
Voer haer lief ghinc si staen
Ende seide: scoene jonchere,
waer omme bedroefdi u so sere
Eest u leet dat ghi hier sijt comen,
Scone jonchere ende vrome?
Noch soe moghedi weder keren!”.

Belangrijk is ten slotte ook dat in de Mechelse fragmenten (delen van) het slot van het verhaal bewaard zijn gebleven, met daarbij de allerlaatste woorden van de dichter: “segget amen, allegader”. De slotpassage bevestigt dat Rosafiere nog niet wenst mee te gaan naar de hemel omdat zij bezorgd is over het lot van haar vader. Pas wanneer ze van Maria hoort dat haar vader, haar verkrachter, middels een zware ziekte zeven jaar lang boete zal doen voor zijn zonden en dan alsnog in de hemel wordt opgenomen, pas dan is ook Rosafiere bereid mee te gaan. In de hemel worden de drie stervelingen verwelkomd door Christus zelf.⁶⁰

⁶⁰ Voor een nadere inhoudelijke analyse in het licht van de nieuwe fragmenten verwijs ik graag naar de toekomstige editie en enkele studies die ik aan het voorbereiden ben. Daarbij ook een artikel over de functie van herhaling en analogie in het verhaal (in samenwerking met Joni De Mol, Universiteit Leiden).

Behalve om de inhoud zijn de Mechelse fragmenten van *Jonathas ende Rosafiere* ook boekhistorisch bijzonder interessant. Op mijn verzoek probeerde de Leidse paleograaf Erik Kwakkel het schrift te dateren en hij kwam daarbij tot een verrassende conclusie. De textualis die op vijf van de zes bladen wordt gehanteerd (enkel het laatste overgeleverde blad is in een cursief geschreven), dateert van het midden van de veertiende eeuw. In combinatie met het feit dat het beschrijfmateriaal papier is, komt Kwakkel tot twee vaststellingen die tonen hoe bijzonder deze fragmenten zijn vanuit boekhistorisch standpunt. Ten eerste meent hij dat dit een van de oudste papieren handschriften is waarop Middelnederlandse literatuur is geschreven: “Uit de veertiende eeuw zijn er niet meer dan tien van dergelijke handschriften en fragmenten bekend (Kwakkel 2003, p. 225 en Kwakkel 2010, p. 415). De Mechelse fragmenten lijken contemporain te zijn met het Brugse *Legenda aurea*-handschrift van 1348, dat bekend staat als oudste Middelnederlandse literaire handschrift op papier”.⁶¹

Opmerkelijk is ook, nog steeds volgens Kwakkel, dat dit de oudste Middelnederlandse literaire tekstgetuige is die zowel op papier als in een textualis is geschreven: “Met uitzondering van Italië gebruikten kopiïsten in Europa tot 1400 standaard een cursief wanneer ze papier als beschrijfmateriaal gebruikten” (Kwakkel 2003, p. 243 en Kwakkel 2010, p. 433). De kopiïst van de Mechelse fragmenten vormt een opmerkelijke uitzondering op dit patroon.”

Dat de fragmenten van *Jonathas ende Rosafiere* zijn aangetroffen in een Mechels kasboek van 1417-1418 (en derhalve ingebonden door Peter Van Ghesstele), bewijst niet meteen dat de papieren codex rond het midden van de veertiende eeuw ook in Mechelen is ontstaan. Toch lijkt dat niet onwaarschijnlijk. Hierboven is al gezegd dat handschriften die werden afgedankt, vermoedelijk niet over grote afstanden werden vervoerd. Bovendien lijkt ook de taal van het handschrift goed aan te sluiten bij de theorie over een ontstaan in Mechelen of omgeving. De taalkundigen Evert van den Berg en Amand Berteloot hebben een dialectgeografische analyse gedaan. Zij zien taalkenmerken die wijzen op het zuidwesten van Brabant, het zuidoosten van Vlaanderen en ook specifiek op Antwerpen en Mechelen.⁶²

Nog een stap verder zou het zijn om na te gaan of niet alleen het handschrift van *Jonathas ende Rosafiere*, maar wellicht ook het verhaal zelf uit Mechelen of omgeving afkomstig zou zijn. Daar zijn vooralsnog geen aanwijzingen voor. De tekst is in de verschillende tekstgetuigen te gehavend overgeleverd om een betrouwbare dialectgeografische analyse te kunnen maken op basis van het rijm

⁶¹ Persoonlijke communicatie, d.d. 7 juli 2010. De volledige paleografische analyse zal ik opnemen in de editie van de fragmenten. In het citaat wordt verwezen naar E. KWAKKEL, *A New Type of Book for a New Type of Reader: The Emergence of Paper in Vernacular Book Production*, in *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society*, 7th series, 4, 2003, p. 219-248; herdruk in J. ROBERTS & P. ROBINSON, *The History of the Book in the West: 400-1455* (The History of the Book in the West: A Library of Critical Essays 1), London, 2010), 409-438.

⁶² Persoonlijke communicatie, d.d. 8 maart 2009 (Van den Berg) en 28 juni 2010 (Berteloot). Een gedetailleerde volledige dialectanalyse zal ik opnemen in de editie.

(doorgaans het meest stabiele element in de overlevering). In vroeger onderzoek is de dichter op inhoudelijke gronden in Brugge gesitueerd, maar de argumenten daarvoor zijn zwak.⁶³

Provocerende nonsensliteratuur op een rol

De laatste casus die ik hier aan bod wil laten komen, betreft een boekrol die in stukjes is teruggevonden in de omslagen van de kasboeken van 1409-1410 en 1410-1411 (Stadsarchief Mechelen). De stukken zijn ca. 9 cm breed en laten zich in de lengte aan elkaar passen, waardoor twee aaneensluitende delen van een rol ontstaan. Het begin van de tekst ontbreekt helaas. Het eerste deel is 41,5 cm lang met daarop 72 verzen (deels zwaar gehavend of moeilijk leesbaar door lijmresten). Het tweede deel is 68,5 cm lang en daarop staan nog eens 113 verzen. Dit tweede gedeelte is vrijwel volledig te ontcijferen en bevat gelukkig ook het slot van de tekst. Daarin staat een datering die meteen duidelijk maakt dat we hier met een uitzonderlijke tekst te maken hebben:

“Dit wart ghedicht int jaer van commer
Doemen screef inden lande
Een riec ende drie ketel(band)e
Ende drie ghetacte molen iser
Om dat ghijs selt sijn te wiser
Neemt den start van eenre ploech
So is u kenlijc ghenoech
Bescreven dat jaer ons heeren”.⁶⁴

Dit lijkt nonsens tot men zich realiseert dat hier een datering in cryptogramstijl wordt gegeven. Een *riec* is een hooi- of mestvork, in dit geval allicht een drietand die staat voor een M (= 1000). De *ketelbande*, de gebogen hengsels van een ketel, zullen als C's moeten worden geduid (CCC = 300). De *drie ghetacte molen iser* zijn drie kruisvormige molenijzers, oftewel XXX (= 30). Tot slot is er de *start van eenre ploech*, een ploegstaart oftewel het handvat van een ploeg. Die heeft de vorm van een V (= 5). Als we dat alles optellen komen we op de datering 1335. Kennelijk is dat het jaar waarin het gedicht tot stand is gekomen. De kopie (deze specifieke rol) kan overigens nauwelijks later tot stand zijn gekomen. Dat blijkt uit de paleografische analyse van Mulder (ca. 1325). Bovendien bevat het gedicht allusies op historische personages en gebeurtenissen die wellicht niet heel lang actueel zijn gebleven (zo verwijst de tekst naar de vermeende vergiftiging van de Duitse keizer Hendrik VII van Luxemburg in 1313 en naar de regering van Mahaut d'Artois die in 1328 overleed). De kans is groot dat

⁶³ Zie o.a. R. RESOORT, *Jonathas ende Rosafiere: een religieuze roman?*, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 112, 1996, p. 1-17 en de reactie van FAEMS, *Jonathas ende Rosafiere*.

⁶⁴ Vers 171-178; tekst op basis van de editie die Herman Mulder en ik in voorbereiding hebben. Voor deze gelegenheid heb ik echter in de citaten de afkortingen opgelost, de u/v- en i/j-spelling aangepast en interpunctie toegevoegd. Tussen ronde haken staan onzekere lezingen

we hier te maken hebben met een kopie die heel dicht staat bij het origineel van de dichter.

Voor een alomvattende analyse van de tekst op de rol is het nog te vroeg. Een deel ervan is ook pas beschikbaar sinds oktober 2010. Bovendien gaat het om een aartsmoeilijke tekst waarbij de auteur het publiek met schijnbare nonsens bewust voor raadsels plaatst: “Proeft of ghijs te vroeder sijt” (vs. 133, ‘zie maar of je er wijs uit wordt’). De auteur probeert zijn publiek door een tekst te brengen die op het letterlijke niveau kop noch staart lijkt te hebben, maar die tegelijkertijd uitnodigt om tussen de regels op zoek te gaan naar erotische dubbelzinnigheden en politieke toespelingen. Neem bijvoorbeeld deze passage aan het begin van het tweede gedeelte:

“Die lijster dede wel meneghen keer,
Met wel vroliken sanghe,
Inder meestersen omghanghe.
Eer die pape mijn vrou bescreet,
Was sijn klerc al daer ghereet
Ende greep een nonne bider mou.
Bi gode, si hads cleynen rou
Dat die ghoede keyser Heinrijc
Vergheven wart sekerlijc” (vs. 75-83).

Op het eerste zicht gaan de eerste drie verzen over een lijster die vrolijk zingend rondhuppelt in de *omghanghe* van een meesteres. Dat doet denken aan een gaanderij of kloostergang. Het vervolg lijkt echter naar deze passage terug te verwijzen met de woorden “eer die pape mijn vrou bescreet” (“voordat de pastoor mevrouw beklom”). Daarmee wordt het publiek gestuurd in de richting van een meer dubbelzinnig-erotische lezing waarbij de meesteres en de pastoor seksuele betrekkingen hebben. De *omghanghe* van de meesteres verwijst dan wellicht eerder naar haar vagina dan naar een willekeurige *rondte*. En de glimpende lijster die “meneghen keer” (“menige wending”) maakte, zou in die interpretatie een beeld voor het mannelijk lid kunnen zijn.

Natuurlijk kan een dubbelzinnige lezing niet overtuigen als men die voorstelt bij slechts één passage, maar wel wanneer het blijkt te gaan om een systeem waarbij de lezer telkens opnieuw op het verkeerde been wordt gezet. Dan zal blijken dat veel woorden van deze dichter meer betekenen dan op het eerste zicht werd gedacht. Het laatste woord in het citaat hierboven is *sekerlijc*. Dat betekent ‘zeker’ en het woord lijkt in eerste instantie enkel te zijn toegevoegd om het rijm te vullen. Bij deze dichter lijkt echter ook mee te spelen dat het woord tegelijkertijd kan uitdrukken dat de goede keizer Hendrik (VII van Luxemburg) door de vergiftiging zeker dood was, hij was ‘zeker lijk’. De meerduidigheid van woorden wordt door deze dichter telkens opnieuw opgezocht en benadrukt.

“Lees maar, er staat niet wat er staat”, schreef de Nederlandse dichter Martinus Nijhoff ooit. Het zou het motto van deze anonieme middeleeuwse dichter kunnen zijn. De dichter daagt het publiek uit om achter de letterlijke betekenis van de woorden op zoek te gaan naar een nieuwe betekenis, om in het schijnbare raaskallen toch duidelijke boodschappen te beluisteren. Maar daarmee roept

hij – en daar lijkt het gedicht wel op *De frenesie* – tegelijkertijd ook de vraag op in hoeverre de interpretatie nog op het conto van de auteur mag worden gezet. Is er eigenlijk wel een samenhangend verhaal? Zo ja, is dat verhaal dan louter een constructie van de lezer of luisteraar, of is dat iets dat al in de woorden besloten is? In die zin is de tekst meteen ook een poëtische provocatie die hoge eisen stelt aan de literaire competentie van het publiek en... aan de onderzoeker.

Zoals gezegd is het te vroeg om hier een volledige interpretatie voor te stellen. Ik beperk me daarom tot de vraag in hoeverre het waarschijnlijk is dat het gedicht niet alleen ooit in Mechelen heeft gefunctioneerd – dat lijkt op grond van de vondst in de Mechelse stadsrekeningen wel heel aannemelijk – maar daar ook is ontstaan. Anders dan bij *Jonathas ende Rosafiere*, lijkt me dat in dit geval waarschijnlijk. Ten eerste hebben we hier steun aan de rijmen die volgens Berteloot wijzen op een ontstaan in het zuidwesten van het hertogdom Brabant.⁶⁵ Van belang is bovendien dat een tekst, zoals die op de fragmentarische Mechelse rol is overgeleverd, eigenlijk moeilijk kan functioneren buiten de directe kring van de dichter. De provocaties op het erotische, politieke en poëtische vlak zijn van dien aard dat het publiek zonder hulp van de auteur er waarschijnlijk niet uitkomt en er ook niet het literaire plezier uit kan halen waarop de tekst lijkt aan te sturen.

Een bijkomende aanwijzing dat de tekst niet ver van Mechelen is ontstaan, kan mogelijk worden gevonden in een nadere analyse van de plaatsnamen die erin voorkomen. Soms gaat het daarbij om verafgelegen gebieden als Bulgarije (vs. 9) en India (vs. 105). Ook Santiago de Compostella (vs. 58), Frankrijk (vs. 100) en Artesië (vs. 131) worden genoemd, net als Keulen (vs. 159), Aken (vs. 161), Baden (vs. 162) en de Rijn (vs. 160). Toponiemen dicht bij Mechelen zijn Geel (vs. 16 en 19), Postel (vs. 87) en Bergen-op-Zoom (vs. 117). Wat opvalt bij die laatstgenoemde plaatsnamen, is dat er meer details worden gegeven. Zo wordt bij Postel ook het (inderdaad historische geattesteerde) gasthuis *den Beyaert* genoemd (vs. 87) en bij Bergen-op-Zoom is sprake van *eenre bonter crayen* (vs. 118), hetgeen inderdaad een plaatselijke toponiem is. Dichter en publiek moeten dat hebben geweten om vervolgens ook het spel te kunnen waarderen dat met deze namen wordt gespeeld. Want ook bij de toponiemen geldt de regel dat niets is wat het lijkt.

Vooruitblik

Aan een verdere analyse van de fascinerende nonsensliteratuur op de Mechelse boekrol durf ik me nu nog niet te wagen. Ook voor de andere Middelnederlandse fragmenten die ik hier besproken heb, is nog veel onderzoek nodig. Belangrijk is ook dat nodig werk moet worden gemaakt van een verdere exploratie van de omslagen van de Mechelse stadsrekeningen. Lieve Watteeuw heeft in opdracht van het Mechelse stadsbestuur drie omslagen kunnen openleggen

⁶⁵ Een voorlopige dialectgeografische analyse (enkel van vs. 73-139) ontving ik via persoonlijke communicatie d.d. 14 december 2007.

en conserveren. Het gaat om de kasboeken van 1409-1410, 1410-1411 en 1417-1418, alle bewaard op het Stadsarchief Mechelen. Er wachten echter nog verschillende registers op behandeling, zowel in Mechelen als in Brussel. Zo is aan de rand van de omslag van de dubbel van de rekeningen van 1402-1403 (Algemeen Rijksarchief Brussel) een stuk perkament zichtbaar met Middelnederlandse literatuur. Afgaande op het schrift gaat het om een veertiende-eeuws handschrift op rijm (de hoofdletterkolom wijst erop dat het om een rijmtekst gaat). Vooralsnog zijn maar een gering aantal letters en woorden te lezen, maar wellicht gaat het om een gedicht dat verder niet is overgeleverd. Bovendien bevatten de omslagen in Mechelen en Brussel ook nog een enorme schat aan Latijnse fragmenten, tot hele papieren schriften aan toe. Ook deze fragmenten verdienen nadere studie omdat ze het intellectuele klimaat in het Mechelen van de veertiende eeuw verder kunnen helpen inkleuren.

Als tussenbalans kan intussen gelden dat er veel meer aanwijzingen bestaan voor een bloeiende Middelnederlandse literatuur in Mechelen dan voorheen werd gedacht. Dat de stad niet of nauwelijks behoefde onder te doen voor steden als Antwerpen en Brussel, kan wellicht verder worden onderbouwd wanneer in de komende jaren meer fragmenten voor bestudering beschikbaar zullen worden gemaakt. Voor deze 'literaire archeologie' zal dan wel het nodige geld bijeen moeten worden gebracht. Het is te hopen dat ook de Vlaamse overheid daar fondsen voor wil vrijmaken. Dat de Vlaamse minister van Cultuur op 8 april 2011 de Mechelse literaire fragmenten als Vlaams topstuk heeft erkend is een belangrijke stap in de goede richting.

Remco SLEIDERINK